

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут економіки

На правах рукопису

ІВАНЕНКО
Володимир Олександрович

ПРОБЛЕМИ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗРАХУНКУ В ЕКОНОМІЧНІЙ
ЛІТЕРАТУРІ УКРАЇНИ (СЕРЕДИНА 1960-х - СЕРЕДИНА
1980-х РОКІВ)

08.00.02 - Історія економічних вчень

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття вченого ступеня
кандидата економічних наук

Київ - 1993

Робота виконана у відділі історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки Академії наук України.

Науковий керівник - кандидат економічних наук, старший науковий співробітник, зав. відділом Інституту економіки АН України ДЕРЕВ'ЯНКИН Т. І.

Офіційні опоненти - доктор економічних наук, професор КОРНІЙЧУК Л. Я.
- кандидат економічних наук, старший науковий співробітник СМЧЕНКО В. М.

Провідна організація - Київський університет ім. Т. Шевченка

Захист дисертації відбудеться 2 " листопада 1993 р.
о 14 год. 30 хв. на засіданні спеціалізованої Ради К 016.89.02 по присудженню вченого ступеня кандидата наук в Інституті економіки АН України. Адреса: 252011, Київ-11, вул. Панаса Мирного, 26.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Інституту економіки АН України.

Автореферат разіслано "2" "гербне" 1993 р.

Вчений секретар
спеціалізованої ради,
кандидат економічних наук

ГОРБОВАТИЙ М. Д.

ЛНБ ім. В. Стефаніка
АН України

ЛНБ України ім. В. Стефаніка

00802921 (M)

I. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Існуюча в Україні на теперішній час система економічних відносин, яка стійко зберігає залишки командно-адміністративної системи колишньої радянської держави, веде суспільство до поглиблення економічної і соціальної кризи. Накопичення невирішених проблем, невдалі спроби оновлення господарського механізму в минулі десятиліття, незавершеність демократичних перетворень, що розпочались ще в 60-ті роки, - все це значно ускладнило проведення теперішніх радикальних економічних реформ. Як доводить історичний досвід і підтверджують сучасні процеси в Україні та інших країнах СНД, здійснення цих реформ неможливе без відтворення структур ринку, без різноманітних форм власності, що сприяють перетворенню суб'єктів господарювання в повноправних, конкурентоспроможних товаровиробників.

Здійснення переходу до демократичного суспільства з цивілізованою ринковою економікою передбачає, поряд з засвоєнням і використанням світового досвіду, глибоке осмислення практики господарювання, що склалась в Україні, та її теоретичне обґрунтування наукою. Для скорішого подолання несприятливих тенденцій і процесів в господарському механізмі, що деформують суспільний прогрес, необхідно перш за все визначитись в розумінні причин їх появи в минулому. Принципово важливо простежити, яким чином проблеми, що поставали в процесі економічного розвитку, були пов'язані в різні часи із змістом політекономічних досліджень, як змінювався стан тих та інших і, зокрема, з точки зору більш глибокої розробки проблем господарського механізму.

Одним з найважливіших аспектів такого дослідження є вивчення історії теорії і практики використання специфічної моделі господарського розрахунку, що склалась в умовах командно-адміністративної системи радянського господарства на засадах догматизованих марксистських ортодоксальних уявлень щодо соціалізму як суспільства по суті черинкового (з єдиною загальнонародною власністю в її державній формі). Саме господарський розрахунок розглядався як центральна ланка господарського механізму, покликаною реалізовувати завдання підвищення ефективності економіки. Постійне вдосконалення госпрозрахунку залишалось центральним завданням економічної науки і практики, починаючи з 20-х років до недавніх часів. Проблемам такого вдосконалення присвячена

чимала політекономічна література.

Глибший науковий аналіз цієї літератури, виявлення основних напрямків й змісту досліджень в галузі теорії і практики господарського розрахунку в попередні часи – шлях до того, щоб не тільки виявити причини безперспективності тих чи інших підходів, яку підтвердила практика, а й викрити джерела формування принципів нових підходів до проблеми. Останні створили можливість перегляду економічної науки укоріненій в радянський період уявлень про господарський розрахунок при соціалізмі, дозволили піднятися на якісно новий ступінь його аналізу стосовно до реальної економічної дійсності.

В історико-економічному дослідженні теоретичних розробок проблем господарського розрахунку, що проводились в Україні, одним з найбільш важливих періодів, що вимагають сьогодні критичного переосмислювання, є період середини 60-х – середини 80-х років. Радянське суспільство на рубежі 50-60-х років опинилося на межі кризи, пошуки виходу з якої супроводжувалися появою якісних змін в тому числі і в розвитку теорії госпрозрахунку. Під час реформи другої половини 60-х років проблеми госпрозрахунку вперше після часів непу почали пов'язувати з необхідністю переходу до економічних методів управління, посиленням ролі товарно-грошових та ринкових відносин, з поширенням принципів госпрозрахунку на різні рівні господарювання тощо. Саме ці елементи нових підходів до проблеми, що були тією чи іншою мірою розвинуті в наступні роки на фоні певних традиційних уявлень про природу, зміст й місце госпрозрахунку в системі економічних відносин соціалізму, і дали в середині 80-х років поштовх до формування сучасної, ринкової концепції госпрозрахункових відносин, їх кардинальної реорганізації.

Ступінь вивченості теми. Процеси розвитку теорії і практики господарського розрахунку на різних етапах економічного розвитку країн колишнього СРСР в період 20-х – початку 70-х років висвітлені в економічній літературі досить широко. З фундаментальних досліджень в цього приводу можна назвати монографії А.І. Сибірьова, В.М. Тельнова, О.Д. Смірнова, О.К. Агафонова¹. Аналіз

¹ Сибірьев А.И. Возрасчет и его развитие в современных условиях (вопросы теории и методологии). – Л.: Изд-во ЛГУ, 1974; Тель-

Я оцінку тенденцій політекономічних розробок проблем госпрозрахунку в 70-ті роки можна дати на основі вивчення монографій і статей Л.О. Наконечної, О.З. Селезньова, Л.О. Нежинської, О.М. Олійник та ін.² Основні тенденції в розвитку теорії господарського розрахунку на рубежі 70-80-х років, в органічному зв'язку з проблемами господарського механізму, показані А.І. Сибірським в розділі про госпрозрахунок колективної монографії "История политической экономии социализма" (2-е вид.)³. Ряд питань госпрозрахункової ефективності, з елементами історико-економічного аналізу, концептуально простежується в монографії І.Б. Рыжого (1991 р.)⁴. Що ж до оцінок розвитку теорії госпрозрахунку в літературі 80-х років, то вони практично відсутні.

Однак використовуючи як об'єкт дослідження літературу з проблем госпрозрахунку, автори вказаних праць вивченню публікацій українських економістів спеціальної уваги не приділяли. Те ж саме слід сказати і про нечисленні дисертаційні роботи⁵, в

нов В.Н. Основы экономической теории и практики хозрасчета. - Саратов: Изд-во СарГУ, 1968; Смирнов А.Д. Основы хозяйственного расчета. - М.: Экономика, 1969; Агафонов А.К. Товарное производство и закон стоимости при социализме. - К.: Наук. думка, 1975.

² Наконечная Л.А. Хозяйственный расчет. - Ростов н/Дону, 1977; Селезнев А.З. Хозяйственный расчет в условиях развитого социализма. - М.: Изд-во МГУ, 1979; Нежинская Л.А. Диалектика хозяйственного расчета. - М.: Экономика, 1985; Нежинська Л.О. Деякі аспекти розробки теорії госпрозрахунку в радянській економічній літературі 20-70-х років // Історія нар. госп-ва та екон. думки УРСР. - 1982. - Вип. 15. - С. 93-99; Олійник Б.М. К вопросу о необходимости товарно-денежных отношений при социализме // Вестник Харьк. ун-та. - 1979. - № 178, вып. 15. - С. 91-99.

³ История политической экономии социализма. - Изд. 2-е, перераб. и доп. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983. - С. 391-430.

⁴ Рыжий И.Б. Стоимостные и хозрасчетные рычаги коренной перестройки управления экономикой. - Львов: Світ, 1991.

⁵ Зельдович А.Р. Развитие теории хозяйственного расчета в советской экономической литературе (1917-1971 гг.): Автореф. дисс.

яких охоплюється відповідний період історії вітчизняної економічної науки. Становлення й розвиток економічної думки в Україні в період 20-х - 30-х років досліджували автори колективної монографії⁶, однак проблема теорії і практики госпрозрахунку знайшли в ній лише фрагментарне висвітлення. Дослідженню історії розробки в українській економічній літературі кінця 30-х - початку 60-х років проблем управління народним господарством (включаючи і питання госпрозрахунку) була присвячена дисертація Т.М. Бек⁷.

Разом з тим характерним для більшості досліджень історії економічної думки з питань госпрозрахунку було те, що аналіз проводився відповідно до тих методологічних критеріїв, що існували в радянській політичній економії з 50-х років і кардинально до останнього часу не переосмислювались. Нові наукові підходи до оцінки основ економіки соціалізму, які визначили і характер розробки проблем госпрозрахунку, почали закладатись лише наприкінці 80-х років, зокрема, в працях Л.І. Абалкіна, І.І. Лукінова, Л.В. Нікіфорова та ін. Формування якісно нових методологічних засад історико-економічних досліджень пов'язане з працями В.Є. Маневича, Н.К. Фігуровської, Л.Г. Суперфін, в Україні - Л.П. Горкіної, Т.І. Дерев'янкіна, Р.Х. Васильєвої, Л.Я. Корнійчук, С.М. Злупка та ін. На теперішній час вже з'явилися принципіально нового характеру дослідження проблем історії української економічної думки радянського періоду, зокрема, дисертації А.Е. Кліміної, С.О. Білої⁸, які відзначаються критичним переосмислюванням ортодоксального

... канд. экон. наук. - Л., 1972; Набиев Р.А. Вопросы теории хозяйственного расчета в советской экономической литературе: Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. - Тб., 1983.

⁶ Становление и развитие советской экономической науки на Украине (1917-1937 годы) // Деревянкин Т.М., Горкина Л.П., Жученко В.С. и др. - К.: Наукова думка, 1983.

⁷ Бек Т.М. Исследование вопросов управления народным хозяйством в экономической литературе Украинской ССР конца 30-х - начала 60-х годов: Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. - К., 1986.

⁸ Климина А.В. Проблемы социалистической собственности в украинской экономической литературе 60-80-х годов: Автореф. дисс. ... канд. экон. наук. - К., 1992; Біла С.О. Господарський розрахунок в системі відносин НБЦУ в українській економічній літературі: Автореф. дис. ... канд. экон. наук. - К., 1993.

марксистського напрямку політичної економії соціалізму, новими підходами, що заслуговують серйозної уваги.

Таким чином, в сучасній історико-економічній літературі нові методологічні підходи стосовно до проблем госпрозрахунку в період, що розглядається в дисертації, спеціального втілення ще не отримали. Теоретичне і прикладне значення проведення історико-економічного дослідження проблем господарського розрахунку в економічній літературі з середини 60-х років по теперішній час, заснованого на застосуванні нових методологічних підходів, набуває особливу актуальність з таких міркувань. По-перше, багато нового з того, що було зроблено вченими в даний період, в тому числі в Україні, в історіографічному відношенні вивчене і узагальнене ще далеко не повністю. По-друге, в дослідженнях, що проводились до останнього часу в загальносоюзному масштабі, далеко не повною мірою врахований і показаний внесок українських економістів у зміст відповідних дискусій та концепцій. По-третє, до цього часу відсутні спеціальні дослідження, присвячені аналізу проблем історії розвитку в Україні економічної науки про господарський розрахунок в період, починаючи з середини 60-х років, а також тенденцій розвитку цієї науки в останнє десятиліття. Вказані причини обумовлюють вибір теми, коло проблем, що піднімаються в дисертації, та її мету.

Мета і завдання дослідження. Мета даної роботи полягає у виявленні основних теоретичних напрямків і тенденцій у зміні змісту дискусій з ключових проблем господарського розрахунку і практики його застосування в промисловості, що знаходились в центрі уваги економічної науки в Україні та за її межами, в період середини 60-х - середини 80-х років, а також у визначенні етапів генезису вітчизняної економічної думки з питань госпрозрахунку. Відповідно до мети в дисертації ставляться такі завдання:

- виявити основні тенденції і етапи формування теорії госпрозрахунку, починаючи з початкових уявлень ортодоксального марксистського напрямку науки та альтернативних підходів 20-х років, до появи передумов якісно нових тенденцій, що передували реформі 1965 року;

- проаналізувати методологічні початки формування і основні риси теорії господарського розрахунку, які стали вихідною базою її розвитку в 60-80-ті роки;

- виявити позитивні зрушення в дослідженні проблем господарського розрахунку, які намітились з другої половини 60-х років, та їх об'єктивні і суб'єктивні передумови;

- поетапно проаналізувати в проблемному аспекті розвиток політекономічних досліджень госпрозрахунку в 70-80-ті роки з урахуванням особливостей і досягнень економічної думки в Україні; визначити зміни змісту основних концепцій сутності госпрозрахунку як економічної категорії, еволюцію розуміння його як форми відтворення, методу господарювання; виявити основні тенденції в розробці проблем місця госпрозрахунку в системі господарювання, що склалася; дати історико-економічну характеристику поглядів на госпрозрахунок як форму господарювання, принципи його організації, функції госпрозрахунку тощо;

- розглянути формування в різні роки досліджуваного періоду концепції повного госпрозрахунку, визначити теоретичне значення цієї концепції та змін в її змісті;

- розкрити зміст основних дискусій з проблем вдосконалення практики застосування госпрозрахунку, включаючи пошук нових факторів підвищення його ефективності наприкінці 70-х - першій половині 80-х років;

- показати нові тенденції в економічній науці з проблем теорії і практики госпрозрахункових відносин, що виникли в ході проведення політики перебудови другої половини 80-х років, а також елементи нових підходів в умовах становлення в Україні ринкової економіки.

Об'єктом дослідження є економічна література (монографії, статті, учбові посібники та ін.), головним чином, українська, яка присвячена обраній темі дослідження; державні та партійні документи, а також роботи політичних діячів, що являли собою в радянській економічній літературі концептуальну основу розробки проблем господарського розрахунку; нарешті, законодавчі та нормативні акти, статистичні матеріали. З точки зору аналізу розвитку економічної думки з проблем госпрозрахунку в період, що розглядається, значна частина літературних джерел використовується в роботі вперше.

Теоретичними і методологічними засадами дисертаційної роботи є перш за все нові концептуальні підходи до дослідження проблем теорії і практики господарського розрахунку, які почали роз-

роблятися провідними вченими-економістами на основі дослідження світового економічного досвіду та критичного переосмислення методології ортодоксального марксизму. В основу дослідження покладений метод, що поєднує історичний та логічний підходи до аналізу та розкриття даної проблеми, в їх діалектичній єдності.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що в ній вперше зроблена спроба системного дослідження розробок проблем господарського розрахунку економістами України, у контексті розвитку радянської економічної науки в період середини 60-х - середини 80-х років; спроба комплексного аналізу на основі сучасних теоретико-методологічних підходів поетапної еволюції офіційної концепції госпрозрахунку, що склалась ще на початок 30-х років, аж до появи нового, сучасного підходу до госпрозрахунку як елемента цивілізованої ринкової економіки.

В результаті виконаного дослідження зроблені такі висновки:

- вихідною теоретичною базою дослідження проблем госпрозрахунку в 60-ті роки була офіційна його концепція, що склалась ще в 20-ті - на початку 30-х років у вигляді облікової трактовки госпрозрахунку, яка була розвинута в економічній літературі 30-50-х років в планово-облікову, планово-організаційну тощо (як конкретизація пануючих уявлень про планово-розподільчу модель державного соціалізму) і зводила зміст госпрозрахунку до методу обліку та контролю за виконанням директивних державних планів, планування і організації діяльності підприємств;

- разом з тим деформація змісту товарно-грошових та ринкових відносин, зниження ефективності централізовано керованої економіки (що стало результатом її максимального одержавлювання, планування від досягнутого, спирання на адміністративні методи господарювання) дали поштовх до перегляду офіційної теоретичної моделі госпрозрахунку в напрямку доповнення її якісно новими висновками про госпрозрахунок як категорію соціалістичного способу виробництва та його зв'язок з законом вартості (Є.Г. Ліберман, С.С. Чубенко, Л.Б. Горелік, О.О. Нестеренко, О.К. Агафонов та ін.);

- в ході теоретичних дискусій середини 60-х - початку 70-х років, значною мірою під впливом економічної реформи, ці положення були доповнені положеннями та висновками про причинний зв'язок госпрозрахунку з відокремленістю у відносинах власності,

включенням відносно відокремлених господарських ланок у товарно-грошові відносини, що виступають об'єктивною основою госпрозрахунку як їх форми (В.П. Корнієнко, Я.У. Лініичук, А.І. Сибір'єв, О.К. Агафонов та ін.); однак поряд з цим не зникали облікове, "безпосередньо суспільна" та інші концепції;

- найбільш адекватно рівень та тенденції розвитку в середині 60-х - на початку 70-х років поглядів на обумовленість госпрозрахунку відбивала "планомірно-товарно-грошова" концепція (О.К. Агафонов, І.С. Ястремський, Ю.М. Пахомов та ін.), яка розкривала сутність госпрозрахунку як категорії, що відбивала синтез планомірних, безпосередньо суспільних відносин і відносин товарно-грошових, та посіла на протязі 70-х років провідне місце в теорії госпрозрахунку;

- про початок переосмислення подвійного "механічного" підходу до госпрозрахунку як методу та як категорії свідчили визначення його як економічної форми господарювання підприємств (А.І. Сибір'єв, І.С. Ястремський, С.Г. Галуза та ін.), обґрунтування в другій половині 70-х років госпрозрахункової форми індивідуального відтворення, на початку 80-х років визначилась розробка концепції госпрозрахункового механізму та його елементів. В досліджуваний період визнання госпрозрахунку як методу господарювання (який синтетично виражає застосування інших економічних методів) майже замінило його трактування як методу планового управління та ін.; в той же час неефективність господарської політики в даний період, посилення централізму на шкоду економічним методам формалізували розробку теорії комплексного, послідовного реформування госпрозрахунку, практичних питань його застосування, що особливо позначилось на еволюції змісту його принципів, концептуальних аспектах співвідношення принципів і функцій та ін.;

- положення політекономічної науки про рівневу структуру виробничих відносин (Ю.М. Пахомов, В.О. Рибалкін та ін.) набули втілення в 70-80-ті роки в новому підході до госпрозрахунку як до категорії, яка характеризує відображення та взаємодію на рівні основної ланки різних рівнів абстракції в системі виробничих відносин (В.В. Радаєв, Л.О. Наконечна, Л.О. Нежинська та ін.), "опосередковано безпосередньо суспільній" його концепції, яка, з одного боку, відкрила шляхи до поглиблення дослідження відносин госпрозрахунку, визначення його місця у розв'язанні економічних

протирич, а з іншого, фактично завершила спроби політекономічного обґрунтування госпрозрахунку в межах ортодоксальних підходів і колишніх абстрактних моделей економічного ладу соціалізму;

- поява і якісна поетапна еволюція в досліджуванні період концепції повного госпрозрахунку свідчили про чисельні спроби теоретичних узатальнень різних тенденцій та аспектів розвитку форм госпрозрахункової діяльності в галузі, які виводили економічну думку за межі уявлень про госпрозрахунок, що були характерними для радянської науки; обґрунтування необхідності в середині 80-х років реального (повного) госпрозрахунку і самофінансування як його критерія стало однією з передумов розробки концепції комплексного реформування госпрозрахунку на основі докорінної перебудови існуючих економічних відносин (Л.І. Абалкін, В.В. Радаєв, І.І. Лукінов, Ю.М. Пахомов, О.Г. Білорус, В.Т. Лановий та ін.);

- дослідження внутрішньої структури госпрозрахунку, обґрунтування висновків про форми повного госпрозрахунку, розробка альтернативних моделей госпрозрахунку на основі різних форм власності, обговорення (на рубежі 80-90-х років) розвитку регіонального госпрозрахунку як принципово нової форми господарювання на засадах становлення державного суверенітету України (В.Ф. Басєдін, О.Г. Білорус, І.В. Подолев та ін.) - все це складає ключові моменти формування та теоретико-методологічні основи принципово нової концепції госпрозрахунку, його сучасного, суттєвого реформування;

- сутність нової концепції розвитку госпрозрахунку ґрунтується на висновку про те, що в умовах формування в Україні змішаної ринкової економіки госпрозрахунок в колишньому його розумінні втратив своє значення; необхідні подальші його фундаментальні дослідження з урахуванням економічних відносин, що реально склалися в сучасному суспільстві, вільні від стереотипів ортодоксальної теорії; сутність нових підходів полягає в послідовному реформуванні госпрозрахунку з використанням світового досвіду організації ринкової економіки.

Наукова і практична значимість роботи полягає в тому, що зроблені в ній теоретичні і практичні висновки дають цілісне і системне уявлення про загальні тенденції і особливості еволюції економічної думки з проблем госпрозрахунку в Україні та за її межами, конкретизують і доповнюють на основі сучасної методоло-

ті попередні історико-економічні дослідження, створюють передумови для нових теоретичних концепцій госпрозрахунку. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальших історико-економічних та політекономічних досліджень з проблем господарського розрахунку і становлення ринкового господарства в Україні; при підготовці учбових та методичних посібників з політичної економії та історії економічної думки; в системі економічної освіти.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення і висновки дисертації обговорювались та отримали схвалення на методологічних семінарах і засіданнях відділу історії народного господарства та економічної думки Інституту економіки АН України; доповідались на конференції молодих вчених КІНГ"у (1985 р.) та на республіканському науково-практичному семінарі (1990 р.).

Публікації. За результатами виконаного дослідження опубліковані дві статті та методика (список див. в кінці автореферату).

Структура дисертації обумовлена метою і завданнями дослідження. Робота складається із вступу, трьох розділів і заключення. Як додаток вміщено список основної літератури та джерел.

II. ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовується актуальність обраної теми, характеризується ступінь її вивченості в історико-економічній літературі, визначаються мета і завдання дослідження, методологічні його засади, формуються положення та висновки, які становлять наукову новизну дисертаційної роботи, її теоретичну і практичну значимість.

У першому розділі - "Основні етапи та характер розвитку теорії господарського розрахунку" - проведений критичний аналіз еволюції теоретичних уявлень з питань господарського розрахунку в процесі формування радянського господарства.

Показано, що політика "воєнного комунізму" будувалася на відмові від господарського розрахунку (як загального принципу господарювання в умовах ринкової, товарно-грошової системи капіталізму); виявила свою повну економічну неефективність, поставила нову владу перед загрозою економічної та політичної кризи. Це призвело до введення компромісної у своїй основі нової економічної політики (непу), до госпрозрахунку у державному секторі господарства як складової цієї політики. Відповідно до цього, визна-

чальні риси госпрозрахунку, обґрунтування необхідності, мети та вимог до його використання, шляхів переведення держпідприємств та трестів на госпрозрахунок та ін., які характеризували фактичний подальший його розвиток в радянській дійсності, були викладені саме В.І. Леніним, знайшли підтримку і поширення в 20-ті роки. Еволюція теорії госпрозрахунку в той час полягала, з одного боку, у зміцненні марксистського ортодоксального її напрямку і ґрунтувалась на неринковій моделі соціалізму, а з другого, в розвиткові напрямку ринкового, включаючи різні його течії.

В дисертації відзначається, що комерційні, ринкові засади у ленінській концепції госпрозрахунку не були оригінальними: госпрозрахунок глибоко вивчався як об'єктивне явище в дореволюційній економічній літературі; крім того комерційні засади залишалися в приватному секторі в 20-ті роки (поки не були фізично витіснені завдяки її одержавленню). До того ж, госпрозрахунок у працях державних діячів та економістів-марксистів – В.І. Леніна, Г.М. Крижанівського, Г.І. Петровського, М.І. Бухаріна, Е.І. Квірінга, В.Я. Чубаря та ін. – розглядався як такий, що має відтворювати не капіталістичну ринкову економіку, а використовується лише як допоміжний (організаційний) засіб побудови централізованої планово-розподільчої моделі соціалістичної економіки державного типу.

Напротивагу цьому підходу, в концепціях представників альтернативного напрямку, головним чином провідних економістів дореволюційної школи (М.І. Туган-Барановський, Л.Н. Юровський, О.М. Гінзбург, Я.Б. Діманштейн, Г.Я. Сокольников, В.І. Зейлінгер, В.П. Акуненко та ін.), всебічно обґрунтовувалися необхідність збереження й розвитку в перехідний період ринкової організації господарства та товарно-грошової системи, ринкового регулювання банківського кредиту і цін, проведення політики забезпечення конкурентності різних форм власності тощо. Госпрозрахунок розглядався економістами цього напрямку як загальна форма ринкового ведення господарства на засадах розвинених товарно-грошових відносин, спрямована на отримання максимальних результатів (прибутку) при мінімізації витрат.

Практика використання комерційного (господарського) розрахунку та інших товарно-грошових механізмів та методів у роки непу доводила високу ефективність економічного механізму, який би об'єднував засади державного економічного регулювання з ринковим,

але політика посилення радянською владою адміністративних методів управління, державного контролю, введення директивного централізованого планування, одержавлювання майже всіх секторів економіки тощо надавали госпрозрахунку вже за часів непу все більш формальний характер, а в подальшому – зробили зовсім неможливим розвиток госпрозрахунку в радянській господарській системі на ринкових засадах. Від середини 20-х до початку 30-х років госпрозрахунок все більше протиставляється комерційному розрахунку, планування – ринковим методам, відкидаються будь-які варіанти їх поєднання при соціалізмі, зміст офіційної теорії госпрозрахунку остаточно зводиться до облікової його концепції.

В 30-ті роки госпрозрахунок існував вже лише як зовнішня форма планового господарювання і мав досить обмежену сферу дії. В теорії панували ідеї, за якими госпрозрахунок трактувався як основний метод планового управління та основний засіб виконання плану. В межах цих уявлень ряд економістів висловлювали думки про необхідність забезпечення дієвості госпрозрахунку підприємств, цехів, подолання формального використання матеріальних важелів стимулювання тощо. Ці ж риси були характерними для розробки організаційних принципів госпрозрахунку і в 40-ві роки. Так, у працях В.П. Д'яченка, З.В. Атласа, Г.А. Козлова, Є.Г. Лібермана, Л.Б. Гореліка та ін. відзначався формальний зміст цих принципів і, разом з тим, складався системний підхід до їх розгляду. Специфічним для етапу 40-х років було уточнення в трактуванні госпрозрахунку його організаційної функції, тобто – як методу планового управління і методу організації підприємств.

На початку 50-х років госпрозрахунок був визнаний категорією соціалістичних виробничих відносин (К.В. Островітянов), з середини 50-х років Є.Г. Ліберман, С.С. Чубенко, О.П. Сталінська, О.К. Агафонов та ін. поширюють цей підхід в Україні. Госпрозрахунок вже розглядається як така категорія і метод, що заснований на використанні закону вартості (однак, у спрощеному, "перетвореному" вигляді) та інших економічних законів, обумовлюється характером виробничих відносин, що склалися. Дискусії, які розгорнулися з цих проблем, сприяли уточненню змісту госпрозрахунку і його місця в системі радянського господарства. В ході подальшої дискусії, що безпосередньо передувала реформі 1965 р., були гостро поставлені питання реорганізації госпрозрахунку, децентралізації

планування, розширення демократичних засад та стимулів в управлінні. Ці якісні надбання, а разом з тим – необхідність більш глибокого дослідження економічних відносин державного соціалізму, переходу від їх описування до наукового аналізу, який був неможливий за часів "сталінського соціалізму", визначили напрямки подальшої розробки теорії господарського рахунку.

Другий розділ – "Основні напрямки дослідження господарських відносин в українській економічній літературі середини 60-х – середини 80-х років" – починається з розгляду змісту й результатів теоретичних дискусій 60-х – початку 70-х років, які відбивали тенденцію до більш глибокого аналізу категорії господарського рахунку. Підкреслено значення на той час позиції українських вчених (В.П. Корнієнко, Я.У. Лінійчук, І.С. Ястремський, О.К. Агафонов, В.С. Найдюнов та ін.), які довели, що об'єктивність господарського рахунку зв'язана з непрямим характером відносин власності та економічною відокремленістю господарської ланки, що об'єктивно існує в системі товарно-грошових відносин.

На прикладі праць українських вчених та з залученням позаукраїнської економічної літератури, аналізуються зміст та еволюція основних концепцій з проблеми сутності господарського рахунку: "товарно-грошової" (В.С. Найдюнов, В.В. Мікуленко, М.І. Андріанов, С.К. Татур, В.М. Тельнов, А.П. Белоусова та ін.); "безпосередньо суспільної" (Н.С. Спиридонова, М.Л. Поліщук, А.К. Покритан та ін.); трактовки господарського рахунку як загальноекономічних відносин (О.М. Румянцев, В.М. Готлобер, М.Б. Гаретовський та ін.). Разом з тим показано, що тенденцію до зближення поглядів на обумовленість і сутність категорії господарського рахунку адекватно відбивала так звана "планомірно-товарно-грошова" його концепція, поширена в 70-ті роки. Теоретично вона була обґрунтована саме українськими економістами – І.С. Ястремським, О.К. Агафоновим, Ю.М. Пахомовим та ін., які ще в другій половині 60-х років вперше в радянській економічній науці висунули ряд нових положень щодо характеру взаємозв'язку відносин господарського рахунку та товарно-грошових відносин, спільності причин їх об'єктивного існування і взаємодії. Близькі ідеї, які на той час були нетрадиційними, на рубежі 60-70-х років висловлювали В.М. Тельнов, О.Д. Смірнов. В 70-ті роки до названої концепції приєдналися Н.С. Спиридонова, С.С. Дзарасов, О.І. Кашенко та ін., в Україні – М.А. Швайка, І.М. Шломенко, В.Л. Козлов,

які конкретизували її зміст. Госпрозрахунок ними визначався як така категорія, що відбиває синтез та внутрішню взаємодію плано-мірних, безпосередньо суспільних відносин та вартісних відносин, опосередкованих економічних зв'язків, які разом складають сутність соціалістичної економіки.

Висунуті в ході методологічних дискусій про співвідношення соціалістичного виробництва і товарного виробництва положення про рівневу структуру виробничих відносин, визначення вартісних відносин як безпосередньо одного з рівнів сутності їх ієрархічної системи та ін. (М.О. Цаголов, Я.А. Кропруд, В.П. Корнієнко, Ю.М. Пахомов, О.М. Малафєєв, В.О. Рибалкін та ін.) – в 70-ті роки втілилися в новому концептуальному підході до пояснення категорії госпрозрахунку. Остання характеризувалась як форма відбиття та взаємозв'язку на рівні основної господарської ланки різних рівнів абстракції в системі виробничих відносин. В середині 70-х – 80-ті роки на підставі ідей економістів, що поділяли та розробляли "опосередковано безпосередньо суспільну" концепцію сутності госпрозрахунку (В.В. Радаєв, Л.О. Нежинська, Л.О. Наконечна та ін.), був розвинений госпрозрахунковий аспект теорії модифікацій, перетворених форм економічних відносин на рівні госпрозрахунку (В.В. Радаєв, Л.О. Нежинська, П.Г. Соломянок, Ю.М. Пахомов, О.З. Селезньов та ін.).

В дисертації аналізуються також спроби економістів визначити видові та родові риси даної категорії; показаний генезис трактувань госпрозрахунку як економічної форми, що відбиває та дає можливість розв'язувати внутрішні протиріччя економічної структури; накопичення поглядів на види цих протиріч. Однак нові теоретичні концепції та висновки, що були сформульовані українськими та російськими економістами, мали скоріше абстрактно-схоластичний характер, недостатньо спирались на аналіз реальних економічних відносин у суспільстві.

Досліджується в роботі й еволюція уявлень про госпрозрахунок як метод господарювання, його місце в господарському механізмі. Як характерну рису цієї еволюції відзначено те, що в другій половині 60-х – 70-ті роки вже остаточну перевагу набув підхід до господарського розрахунку як до методу господарювання, який синтетично поєднує дію різних економічних методів (О.К. Агафонов, О.М. Алімов, І.С. Ястремський, О.П. Кошкар'єв, О.Т. Вели-

кохатсько та ін.), має різні організаційні форми (підприємств, об'єднань, галузей та ін.), використовується в практиці господарювання як метод управління тощо. В дисертації, на протязі досліджуваного періоду, простежуються зміни у поглядах про зміст основних принципів госпрозрахунку, збереження певних суперечностей у цих поглядах, породжених обмеженістю марксистсько-ленінської теоретичної (категоріальної) моделі соціалізму, а також наявними диспропорціями в радянській економіці. Зокрема, принцип самоокупності, рентабельності підприємств вважався в 70-ті роки чи не найважливішим принципом, що визначає зміст госпрозрахунку (О.К. Агафонов, О.Д. Смірнов, М.Г. Чумаченко, Г.І. Манцуров, Г.С. Волинський, Л.А. Лігачова та ін.); обґрунтовувався новий принцип - "обов'язкового закріплення за госпрозрахунковою ланкою необхідних засобів та ресурсів (Л.О. Нежинська, О.П. Кошкар'єв, О.С. Федонін, С.К. Татур та ін.); принцип господарської самостійності був зведений до оперативно-господарської форми в її поєднанні з централізованим плановим управлінням (О.М. Алімов, О.К. Агафонов, В.В. Мікуленко, А.К. Покритан та ін.). Розглядаючи зміни в трактуванні інших основних принципів, автор приходить до висновку, що в цілому спроби поділу принципів нібито на "головні" та "другорядні", що мали місце і в українській літературі, були методологічно безпідставними.

В роботі показано, що новим аспектом дослідження категорії госпрозрахунку, починаючи з кінця 60-х років, став аналіз його функцій (В.І. Переслегін). В Україні цю проблему почали досліджувати в 70-ті роки. Обґрунтовувались положення, що госпрозрахунок (подібно до інших категорій) виконує ряд функцій: планово-облікову, стимулюючу, вимірювання витрат та доходів, організаційну тощо. Почалася дискусія з проблеми взаємозв'язку сутності госпрозрахунку, його принципів та функцій (І.С. Ястремський, В.П. Пустовойт, О.І. Вілий та ін.). Ці дослідження продовжувались й у 80-х роках. Проте, основним недоліком була відсутність чітких критеріїв, що часто-густо вела до ототожнення системи принципів госпрозрахунку та його функцій, а це заважало, в свою чергу, і більш глибокій розробці проблеми.

Про перші спроби подолання подвійного визначення госпрозрахунку як методу і як категорії, яке традиційно існувало в літературі, свідчило визнання у другій половині 60-х - на початку

70-х років госпрозрахунку як об'єктивної форми господарювання підприємств (А.І. Сибірьов, І.С. Ястремський, С.Г. Галуза, О.П. Кошкар'ов та ін.). Крім того, з середини 70-х років під впливом теоретичних висновків про різні рівні суспільного відтворення при соціалізмі (Л.І. Абалкін, А.І. Сибірьов, П.Г. Буніч, Ю.М. Пахомов та ін.) почали обґрунтовуватись ідеї про госпрозрахунок як економічну форму індивідуального відтворення (В.В. Радаєв, Л.О. Нежинська та ін.), що здійснюється в первинних ланках, але може поширюватись і на інші рівні (сфери госпрозрахункових відносин). На основі проведеного аналізу в дисертації робиться висновок, що сама логіка розгортання теоретичних досліджень різних аспектів прояву сутності госпрозрахунку була головною причиною того, що у 80-ті роки почалася розробка концепції госпрозрахункового механізму (як складової частини господарського механізму) та його внутрішньої структури.

У третьому розділі - "Розробка шляхів вдосконалення та реорганізації госпрозрахункових відносин" - увага акцентується саме на тому, в яких напрямках радянська економічна наука намагалася розв'язувати назрілі економічні проблеми практичної, більш ефективно організації відносин госпрозрахунку. Тенденції переходу від "обмеженого" до реального госпрозрахунку підприємств та поширення госпрозрахункових принципів на інші рівні господарювання відбилися перш за все у появі в умовах здійснення реформи 1965 р. теоретичної концепції "повного госпрозрахунку". Українськими економістами (І.С. Ястремський, О.К. Агафонов, Л.О. Нежинська, Л.А. Лігачова та ін.) було переконливо показано, що повний госпрозрахунок - не нова категорія, а новий якісний етап розвитку теорії і практики госпрозрахунку, який вимагає більш повної реалізації кожного з його принципів, всієї їх системи.

В дисертації розкривається, яким чином в ході розвитку концепції повного госпрозрахунку в середині 60-х - 80-ті роки формувалися та еволюціонували різні визначення самого цього поняття і, зокрема, - повного госпрозрахунку основної ланки (підприємства, об'єднання), погляди на можливості застосування його до всіх інших ланок та внутрішніх підрозділів, на необхідність госпрозрахункових принципів для органів управління, обґрунтування положень про формування повного госпрозрахунку галузевих систем тощо. Проведений аналіз свідчить, що у відповідності до цих

процесів кардинальним чином перетягнувся і зміст самої концепції. В 70-ті роки вчені дійшли висновку, що модель повного госпрозрахунку, яка існувала за часів реформи, є в дійсності "неповна" (О.Т. Великохатко, І.С. Ястремський та ін.). Такі ж висновки, вже на якісно новому рівні, були зроблені в середині 80-х років. Особливого значення набувало положення, що зміцнення госпрозрахунку (максимальна реалізація всіх його принципів) та поширення госпрозрахункових відносин на різні ланки (по вертикалі та горизонталі) завжди залишається головним критерієм повноти госпрозрахунку, незалежно від конкретних форм розвитку (Л.М. Гатовський, Л.І. Абалкін, І.С. Ястремський, Л.О. Нежинська, О.К. Агафонов, Г.С. Волинський, С.Ф. Покропивний та ін.).

Теорія повного госпрозрахунку, що розроблялась, зокрема, українськими вченими-економістами, дійсно б могла остаточно змінити традиційні уявлення у цій галузі економічної науки та набутти великого практичного значення, якщо б розвивалася в умовах відновлення засад ринкової економіки, справжнього, а не декларованого розвитку госпрозрахунку. На жаль, не одержали належної розробки і практичного втілення висновки про формування госпрозрахунку підгалузей та галузей промисловості, ідеї подальшого розвитку госпрозрахунку основної ланки на засадах повного госпрозрахунку галузевої системи в цілому (І.С. Ястремський, Л.О. Нежинська, П.Г. Соломянюк, В.В. Радаєв) та інші.

Акцентується увага на тому, що розвиток української економічної думки з проблем госпрозрахунку у 80-ті роки був відзначений постійним теоретичним пошуком нових стимулів підвищення дієвості існуючих госпрозрахункових відносин. Одним з напрямків цих пошуків на якийсь час стала розробка питань впровадження в промисловості колективних (бригадних) форм організації госпрозрахунку і стимулювання праці. Але вже в середині 80-х років внаслідок узагальнення досвіду проведення в галузях промисловості економічного експерименту, остаточно склався висновок про обмеженість часткових засобів вдосконалення господарського механізму, про те, що потребує комплексної переробки та реорганізації вся система господарювання. Висновки, що їх робила економічна наука ще в 70-ті роки, про необхідність докорінної перебудови економічних відносин (І.С. Ястремський, А.А. Чухно, М.Г. Чумаченко, А.Г. Аганбегян, Л.І. Абалкін, І.І. Лукінов та ін.), лише в другій половині

80-х років підтвердилися на етапі "політики перебудови", яка, з одного боку, мала прогресивне значення для подальшого розвитку науки, а з другого, фактично поглибила наявну економічну і соціальну кризу в суспільстві; труднощі, що мали місце з цього приводу (щодо спроб її подолання), перетворили реформу 1987 р. здебільшого в пропагандистську кампанію.

Банкрутство політики вдосконалення адміністративно-командної системи в другій половині 80-х років примушувало скоріше перейти від адміністративних до економічних методів, відкинути принцип демократичного централізму, переглянути концепцію планування економіки тощо. Актуальність проблеми повного госпрозрахунку знову значно зростає. Обґрунтовувались зміст повної самокупності та самофінансування, а у зв'язку з цим – ідеї про недоцільність бюджетного перерозподілу прибутку між підприємствами, про закриття нерентабельних підприємств; про можливість реалізації в практиці моделі повного госпрозрахунку тільки за умов комплексності заходів реформа тощо (Л.І. Абакин, П.Г. Буніч, І.І. Лукінов, Ю.М. Пахомов, В.В. Радаєв, В.Т. Лановий, О.Г. Білорус та ін.). Найбільшу увагу українських економістів привертає розробка різних моделей господарського розрахунку та розподілу доходу, обґрунтування в ході цієї роботи висновку, що тільки передача засобів виробництва колективу підприємства (аренда, тощо), договірні ціни, безнормативний розподіл прибутку є шлях до справжнього госпрозрахунку (І.Б. Рижий, В.С. Найдьонов, В.П. Москаленко, В.Ф. Беседін, Б.В. Перестюк та ін.). В роботі показано, що чим сильніше гальмувалася реформа на рівні відносин господарювання, тим більш актуальними для практики й економічної науки ставали проблеми реформування відносин власності, переходу до ринкових відносин на підставі роздержавлення радянської економіки, розробки нового механізму її регулювання, припинення інфляції, виходу з кризи тощо. На рубежі 80-90-х років погляди українських економістів щодо виникнення нових форм власності та господарювання, становлення територіальних форм самоуправління та державності України та ін. були конкретизовані, зокрема, в дискусії про регіональний (республіканський) госпрозрахунок як принципово нову форму господарювання, його зміст та форми в Україні.

В заключній частині третього розділу аналізуються складові напрями формування сучасної концепції господарського розрахунку

ку, яка ґрунтується на помірненні висновків про те, що госпрозрахунок в умовах розвитку різних, рівноправних форм власності та переходу до ринку позбувся вже змісту, який мав за часів тотального одержавлення, відтворює нові свої форми. Ця концепція полягає у визнанні багатьма економістами необхідності суттєвого перегляду методології подальшого реформування економіки України та її розвитку на засадах узатальнення позитивного власного і залучення світового досвіду господарювання для створення високо-ефективної змішаної ринкової економіки; усвідомленні потреб у розробці і застосуванні нових політекономічних підходів, вільних від впливу будь-якої ортодоксальної теорії, з метою визначення існуючих економічних відносин, розробки теорії змін однієї економічної системи на іншу, розв'язання питань співвідношення ринкового і державного регулювання тощо. Основним досягненням останнього часу економічної науки в Україні є розуміння того, що впровадження в сучасну економіку України форм ринкової моделі госпрозрахунку не можливе на колишніх засадах централізованого директивного господарювання та виключно радянського досвіду побудови соціалізму. Воно може бути здійснене тільки на шляху переходу України до цивілізованої моделі регулювання й розвитку ринкового господарства, використання досвіду госпрозрахунку інших країн, сучасного світового досвіду ринкового господарювання.

У заклученні узагальнюються результати виконаного дисертаційного дослідження, робляться відповідні висновки.

Основні положення дисертації опубліковані в таких роботах автора:

1. Визначення основних напрямків розвитку госпрозрахунку в документах Комуністичної партії і Радянського уряду (1960-80-ті роки) // Історія нар. госп-ва та екон. думки УРСР: Респ. місьвід. зб. наук. праць. - К.: Наук. думка, 1986. - Вип. 20. - 0,5 д.а. - Мова укр.

2. Ленінські ідеї госпрозрахунку та їх розробка в радянській економічній літературі 20-х - початку 30-х років // Історія нар. госп-ва та екон. думки УРСР: Респ. місьвід. зб. наук. праць. - К.: Наук. думка, 1988. - Вип. 22. - 0,5 д.а. - Мова укр.

3. Ускорение социально-экономического развития страны - стратегическая линия КПСС: Историческое пособие // Ринко В.А.; Тихомиров В.Д., Мабанки В.Е., Кавенко В.А. - М.: ЦК КПСС, 1988. - 1,0 д.а. - Мова рос.

Підп. до друку 31.06.93.

Формат 60x84/16. Папір офс. Офс.друк.

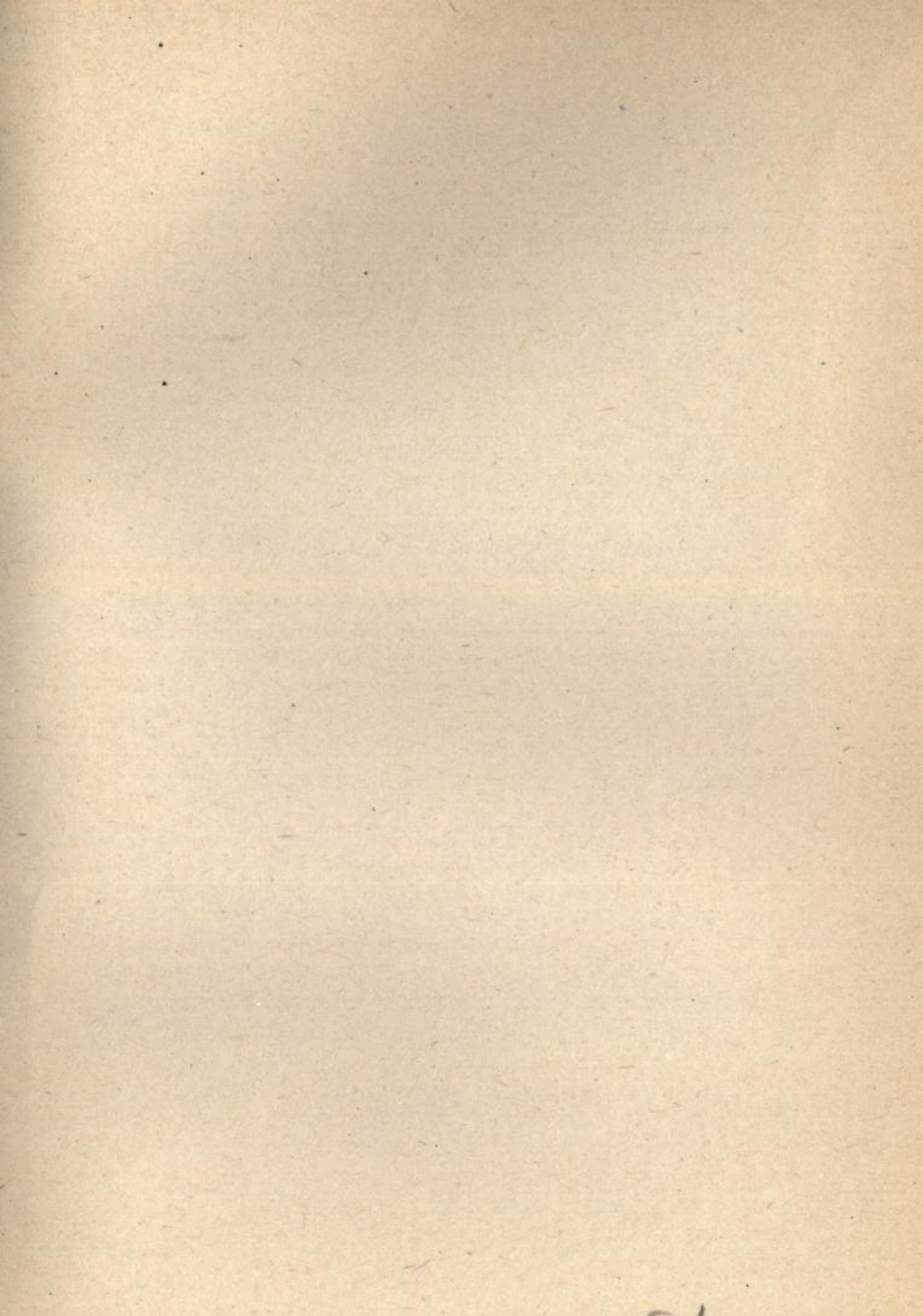
Ум.друк.арк. 0,9. Обл.-вид.арк. 1,0. Тираж 100 прим,

Зам. № 72. Безкоштовно.

Поліграфічна дільниця Інституту економіки АН України.

♀52011 м.Київ, вул. Панаса Мирного.

Ab 27.698

AB 27.698